

В. М. Білоус

З ІСТОРІЇ ЕТНОЛОГІЧНОГО КАВКАЗОЗНАВСТВА: ДОРБОК УКРАЇНСЬКИХ ПЕДАГОГІВ (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ ХІХ ст.)

І в нас серце звеселіє
На чужій чужині,
Що пішла і наша крихта
На користь Україні

О. Навроцький

Українському кавказознавстві є низка праць, де проаналізовано надбання наших учених у літературознавчій, фольклористичній, історичній галузях (дослідження О. Баканідзе, І. Луценка, О. Мушкудіані, М. Вокарлця, Л. Матвєєвої, Ю. Кочубея, Л. Грицик, З. Алієвої та ін.). Менш пізнаним є дорбок співвітчизників в етнологічній галузі знань. Узагалі, українську етнологію тривало розцінювали як науку начебто винятково про власний етнос, що зосереджувалася на розв'язанні лише внутрішніх проблем, зокрема гострій потребі довести самотність української нації.

Однак факти стверджують інше. В Україні не було відповідних наукових установ, проте були високоосвічені особистості з багатогранними уподобаннями, потенційними науковими задатками. Волею долі потрапивши в чужий край, вони жваво цікавилися незнаною культурою. Це, зокрема, виразно спостерігається в етнологічному кавказознавстві, де в останній чверті ХІХ ст. особливо відзначилися вітчизняні педагоги. На це були свої історичні причини.

На початку ХІХ ст. вся територія російської держави була поділена на 6 шкільних округів, з-поміж яких був і Харківський – охоплював, окрім власне українських земель, ще й Воронезьку, Курську губернії, область Війська Донського, Бессарабію. Сюди ж у 1824–1842 рр. входили й новоприєднані регіони Північного Кавказу та Закавказзя, які через обмаль шкіл не були окремою навчально-управлінською одиницею [Попов 1901, 56].

Керівництво середньою освітою в кожному регіоні було покладено на місцеві університети. Відповідно керманічем навчального процесу в Харківському окрузі був тамтешній університет, зокрема спеціальний комітет у складі 5–6 професорів під головуванням ректора [Сірополко 2001, 321].

Діяльність університету у сфері шкільництва включала постачання всіх підпорядкованих йому середніх закладів (близько 250, поміж ними й кавказькі) підручниками, устаткуванням, а також інспектування. А вже навіть такі короточасні відрядження візитаторів сприяли поширенню серед української наукової еліти знань про кавказький край. Так, відомо, що професор кафедри всесвітньої історії, француз за походженням, А. Дегуров за час інспекторських поїздок зібрав відомості про ногайців і в 1816 р. у Харкові видав книгу (французькою мовою) “Цивілізація татар-ногайців на півдні Росії”. У ній викладено історію цього народу від часів його розселення на Північному Кавказі та в степах України, подано відомості про соціальний та етнічний склад, побут, релігійні вірування, харчування тощо [Ковалівський 1961, 26; Чувпило 1999, 9].

Одним із обов'язків Харківського університету було, як установив на основі матеріалів Харківського філіалу Центрального державного історичного архіву учений І. Луценка, забезпечення навчальних закладів Закавказзя та Північного Кавказу вчителями.

Їх скеровували сюди вже в перші десятиліття XIX ст. Так, у 1814–1828 рр. вчителював і директорував у першому училищі Грузії – Тифліському (1802 р. створення) – харків'янин Дмитро Ярославський [Луценко 1968, 217–218].

Чимало випускників Харківського університету скеровували в цей край (очевидно, уже за інерцією) і після створення самостійної адміністративної одиниці – дирекції закавказьких училищ (1840-ві рр.) та Кавказького навчального округу (1868 р.). Звичайно, викладали тут вихованці вишів інших українських міст – Києва, Чернігова, Львова тощо. Наскільки було їх багато, можна судити з “Исторической записки о Ставропольской гимназии” М. Краснова. Від 1837-го до 1887 р. там працювало 29 колишніх студентів Харківського та 10 – Київського університету, 2 – Київської духовної академії, що становило понад третину всього педагогічного штату [Краснов 1887, 37]. 3-поміж них були представники відомих в історії української культури родин – А. Л. Метлинський, П. С. Гулак-Артемівський.

На прізвища українців часто натрапляємо й у регіональному освітянському керівництві. Так, від 1840-го до 1848-го р. дирекцію закавказьких училищ очолювали учасник харківського гуртка романтиків, видавець першого “Українського альманаху” (Харків, 1831 р.), мистецтвознавець полтавчанин Іван Росковшенко (1809–1889 рр.) [Русский биографический словарь 1918, 147] та письменник, етнограф, уродженець Глухова Іван Кульжинський (1803–1884 рр.) [Языков 1888, 48]. До речі, останній, як довідуємося з його статті “Поездка из Малороссии в Грузию”, цікавився стародавньою атрибутикою та епіграфікою грузинських церков: шукав письмові відомості про чудотворну ікону Ісуса (“Анчисхата”), що була в найдавнішому тифліському соборі Різдва Діви Марії (VI ст.); для нього перекладали храмові надписи тощо [Кулжинский 1844, 122].

Відомо, що з 1870 р. контролював народні училища Ставропольської та Терської губерній Сергій Грушевський (1833–1901 рр.) [Кучеренко 2004, 85–103; Ибрагимова 2010, 71]. У спогадах його син Михайло Грушевський торкнувся такого дразливого, неоднозначного питання, як співучасть наших земляків у русифікаторській політиці на цих теренах. Він констатував, що ця ситуація тяжко травмувала батька (“було се йому дуже прикро”), породила гірку дилему: або кинути улюблену професію, або виконувати одіозні імперські накази. Тому він, як і багато його колег, намагався бодай “звести їх до мінімальних і, можливо, м’яких форм” [Грушевський 1988, 134; 1992, 120], а також справді прислужитися цим уярмленим націям у своїй професійній сфері. Так, із Сергієм Грушевським пов’язують відкриття та належне оснащення десятиків гімназій, училищ, сільських шкіл в Осетії, започаткування педагогічних курсів та музею тощо. Цікаво, що серед переселенців культивувалась українська пісня: щоб “задобрити” інспектора, її розучували хори навіть російських шкіл [Грушевський 1992, 119].

Безпосередню причетність до власне етнографічних досліджень у Кавказькому регіоні має уродженець чернігівської землі, випускник Київського університету Кирило Яновський (1822–1902 рр.). Він 22 роки очолював Кавказький навчальний округ. Ця постать є доволі суперечливою в історії тамтешніх народів. К. Яновський був, на жаль, ретельним виконавцем курсу зросійщення національної школи. Роки його правління (1879–1901) пов’язані із запровадженням російської мови як мови викладання у школах регіону, майже цілковитим зникненням національних навчальних закладів (становили лише 18 %) тощо [Очерки истории Грузии 1990, 277; Черказьянова 2007, 13].

Воднораз К. Яновський добре знав і тим, що збільшив удвічі кількість учительських семінарій та ремісничих училищ, запровадив у шкільну програму основи сільськогосподарських знань, започаткував методичні осередки щодо викладання низки предметів, у тому числі і східних мов, виступав за відкриття на Кавказі Гірничого інституту та факультету східних мов, а також дбав про піднесення авторитету педагога шляхом його різностороннього самовдосконалення. Цьому мало сприяти, уважав куратор, залучення вчителя до краєзнавчої роботи. Поміж тим стаціонарні обстеження доквілля високоосвіченими службовцями мали б особливу дослідницьку вагу.

У 1881 р. К. Яновський видав розпорядження, яким поставив цю справу в прямий обов'язок освітян, й у такий спосіб започаткував масштабну народознавчу діяльність в останній чверті XIX ст. Він закликав учителів об'єднуватись у невеликі групи для етнографічних польових робіт, створювати у школах кавказознавчі бібліотеки (подав список обов'язкових книжок), ознайомлювати учнів з методами збирацької роботи (точність, правдивість запису), на час канікул доручати їм красознавчі завдання [От Управления... 1881, VIII–XXIV].

Та найважливішою частиною циркуляра була розгорнута програма збору відомостей зі статистики, географії, геології, топографії та етнографії (обсяг 15 с.). До її укладання К. Яновський залучив учених-кавказознавців Н. Зейдліца, Л. Загурського, А. Берже та ін. [О доставлении... 1900, 4]. Питанням традиційної культури й побуту присвячено 10 (із 12) пунктів, охоплено майже всі їхні аспекти (в тому числі й маловивчені – народну гігієну, медицину, педагогіку, міжетнічні стосунки тощо). Пропагувалися наочна фіксація матеріалів (фотографії, замальовки), збір музейних експонатів. Відомий сходознавець В. Міллер наголошував, що з-поміж інших документів програма К. Яновського вирізнялася доступністю, лаконічністю й водночас докладністю викладу матеріалу [Миллер 1893, 2–3]. Саме завдяки цьому на заклик відгукнулося багато аматорів.

Поміж тим куратор округу зніціював низку конкретних тематичних обстежень. Це – описи ремесел і промислів з кількох десятків населених пунктів Закавказзя та Північного Кавказу: зайняли 2 томи “Сборника материалов для описания местностей и племен Кавказа” (далі – “СМОМПК”) – а також запис народних дитячих ігор (“СМОМПК”, 1885 р., вип. 5), який організував на прохання відомого теоретика фізичного виховання, педіатра Єгора Покровського (1838–1895 рр.). Чимала їхня частка увійшла до першої в Росії його праці з етнографії дитинства – “Детские игры, преимущественно русские: в связи с историей, этнографией, педагогией и гигиеной” (М., 1887).

Та чи не найзнанішим серед наукової громадськості К. Яновський був як ініціатор створення (у 1881 р.) колосального серійного видання з кавказознавства – “СМОМПК”, який нараховує 44 томи. Під його загальним керівництвом вийшли перші 20 томів. Історіограф М. Косвен вважав це видання визначним явищем “не тільки в кавказькій етнографії, а й в усій дореволюційній російській етнографічній літературі” [Косвен 1962, 186–187]. За створення збірника Академія наук Росії обрала К. Яновського своїм почесним членом.

“СМОМПК” вважався колективною працею кавказьких педагогів [Миллер 1893, 39], бо саме вони були основними його кореспондентами. Збірник видавався за кошти Кавказького навчального округу, автори отримували поважну грошову нагороду. Більшість опублікованих описів вони уклали за програмою К. Яновського, яка надавала системності, чіткості крайовому народознавчому збиранню. Матеріали й дослідження стосувались усіх теренів Кавказу та Закавказзя й різних його народів. До речі, було й чимало публікацій з етнографії й фольклору кубанських козаків (вип. 23, 25, 29, 36 та ін.). Причому одну з них – збірку понад 100 пісень зі станиці Новоминської (тепер у Краснодарському краї) [Кириллов 1884, 77–128] – редагував вихованець Тифліської гімназії 19-річний Михайло Грушевський. Як він зауважив, це був його “скромний дебют на полі українського видавництва” [Грушевський 1992, 113].

Прикметним є те, що впродовж 22 років (1893–1915 рр.) редагував “СМОМПК” також наш земляк – уродженець м. Долини (тепер райцентр Івано-Франківської обл.), визначний кавказознавець, філолог, фольклорист Лев Лопатинський (1842–1922 рр.). Це саме він забезпечив тривале існування збірника – 35 років, саме він є ключовою статтю в його історії.

Випускник Львівського університету Л. Лопатинський у 1889–1917 рр. обіймав посаду інспектора Кавказького навчального округу та редактора “СМОМПК”, далі – доцент і професор Закавказького (тепер Тбіліського) та Бакинського університетів, а також дослідник неписемних мов і фольклору курдів, талишів, татів, айсорів, кумиків

та ін. За створення кабардинської граматики та словника (1890 р.) Лейпцизький університет присвоїв йому ступінь доктора філософії (1896 р.) [Черняев 1928, 31–42; Алієва 2007].

Наш крайнин проредагував 26 випусків “СМОМПК”. А розпочав діяльність із масштабного пошуку небайдужих до народознавства педагогів. Сприяли цьому часті інспекторські відрядження по Північному Кавказі та Закавказзі. Як указують дослідники його наукового шляху, з учителями він вів широку кореспонденцію, в ній, а також на сторінках збірника ознайомлював з навиками науково-дослідної роботи, скеровував її.

Так, учений уніс доповнення до етнографічних програм К. Яновського та сходознавця Г. Потаніна, які передрукував у 27-му випуску [Несколько вопросов... 1900, 28, 37]; спрямовував освітян до розробки етнорайонування Закавказзя. Для цього переклав працю професора Грацького університету (Австрія) Г. Шухардта “О географии и статистике картвельских (южнокавказских) языков”. У замітці вказав на низку неточностей, уявити які можуть власне місцеві педагоги [Лопатинский 1899б, 115].

Л. Лопатинський ратував за проведення шкільних народознавчих мандрівок. Причому, на відміну від К. Яновського, вказував не лише на їхню наукову чи педагогічну функцію, а й патріотичну. Вони вселяють “любов до краю”, – якось зазначив в одній з передмов [Лопатинский 1900, Л].

Наступний етап у редакторській роботі Л. Лопатинського – це ретельна й багатоетапна підготовка до друку отриманих рукописів. Вона включала перевірку достовірності статей чи польових записів, написання коментарів, доповнень. До етнографічних матеріалів він і його довірені особи писали порівняльні екскурси. Так, працівникові Дарчельського училища (Мегрелія) І. Кобалії редактор доручив підготувати діахронні зіставлення до “Опису Колхіди” італійця Ламберті (переклад К. Гана, вип. 41) [Білоус 2010, 321].

Добре продуману структуру мали передмови Лопатинського до випуску. Це – лаконічні та змістовні огляди публікацій із визначенням їхньої наукової новизни та ваги. А його переднє слово до окремих статей чи матеріалів було своєрідним вступом до тої чи іншої проблеми. Приміром, публікаціям російсько-кумицького і російсько-сванського словників (укладачі М. Афанасьєв і І. Нижарадзе) передували відомості про територію проживання, чисельність та мови кумиків і сванів [Лопатинский 1893б, 60–63; він же 1910, I–III]. Особливо поцінують дослідники широкі бібліографічні довідки до висвітлених у випуску тем.

Прикметно, що цих правил підготовки до друку матеріалів старанно дотримувалися помічники керманіча видання, яким він довіряв опрацьовувати окремі відділи збірника (про що – нижче). Тож можна стверджувати, що Л. Лопатинський сформував школу редагування й наукової публікації польових записів.

“СМОМПК” називали “енциклопедією”, а то й “міцним фундаментом” кавказознавства, а також “першим справжнім центром дослідницької діяльності на Кавказі” [Памяти Л. Г. Лопатинского 1925, 371; Черняев 1928, 38, 42; Багов 1957, 133]. Чимало з авторів, пройшовши тут вишкіл краєзнавства, згодом сформували національну професійну еліту. Це й засновники адигської фольклористики Таліб Кашежев і Паго Тамбієв, професори Тбіліського університету Є. Такайшвілі та М. Джанашвілі, доцент М. Я. Сагарадзе та ін.

В. Міллер констатував, що в жодному регіоні Російської імперії народознавчий рух не мав такого успіху, як на Кавказі [Миллер 1895, 31]. Надіслані в редакцію рукописи по смерті Л. Лопатинського все видавали й видавали різні установи. Так, із них був сформований том збірника “Фольклор Азербайджана и прилегающих стран” (Баку, 1930), публікували їх в “Известиях Общества обследования и изучения Азербайджана” (1927, № 4).

Щодо особистого дослідницького доробку вченого, то він включає як ґрунтовні праці, так і сотні предметних редакторських приміток із різних галузей кавказознавства,

які розпорошені посторінково в кількох десятках томів “СМОМПК” та інших наукових виданнях.

З етнологічної галузі кавказознавства згадаю його “Заметки о народе адыге вообще и кабардинцах в частности” [Лопатинский 1891а, 1–10]. У ній ідеться про територію проживання адигів (зі всіма етнолокальними групами – кабардинцями, натухайцями, шапсугами ін.) та абхазів, історію їхніх міграцій та оповідну історичну творчість. Тут, а також у багатьох редакторських примітках є здогади про генезу та етноналежність абадзехів та хакучинців [Лопатинский 1896б, 266–267], самурзаханців [він же 1899а, 71], джигетів [він же 1902, 38, 39], назрановців та гехинців [він же 1897, III].

Учений дотримувався тези про давнє проживання народів абхазо-адигської мовної групи на теренах Північно-Західного Кавказу. Щобільше, цю гіпотезу він суттєво доповнив власними етимологічними розслідами географічних і етноплемінних найменувань, антропонімів. Таким чином доводив, приміром, генетичний зв’язок адигів зі стародавніми племенами меотів, зихів і керкетів [Лопатинский 1896а, 78]. Ці думки домінували впродовж двох століть, їх поділяли поважні вчені Л. Лавров, Г. Меликишвілі, Ш. Інал-Іпа та ін. [Волкова 1973, 18, 23].

Л. Лопатинський осмислював чимало аспектів з адигського побуту, які не могли осягнути ні мандрівники, ні російські генерали. Зосібна – узвичаєну систему набігів адигів на сусідні аули, яка здебільшого розцінювалася як засіб наживи і наслідок природних лінощів. За оцінкою сучасних національних істориків, це був механізм підтримки військової мобільності, що сформувався в умовах постійної зовнішньополітичної напруги [Марзей]. Однією з причин виникнення зазначеного явища Л. Лопатинський вважав також умови “постійної боротьби із сусідами”. Звернув увагу й на віддзеркалене в піснях особливе обурення адигів вирубуванням російськими військами лісів та садів [Лопатинский 1891б, 36; він же 1898, IX–XII]. Ці завойовницькі засоби (поряд із підпалом посівів і жител) були заборонені адигськими правилами ведення війни.

Спеціальну узагальнювальну розвідку (на основі опублікованих джерел) присвятив Л. Лопатинський народним уявленням грузинів, вірмен, азербайджанців, талишів та ногайців [Лопатинский 1893а, I–XII]. Він виокремив і систематизував матеріал про астрологічні, солярні, антропологічні вірування, а також уявлення про походження явищ природи чи надприродних істот і подав його в зіставленні стосовно зазначених народів чи їхніх локальних груп. Цією доволі ескізною розвідкою прагнув окреслити напрямки для подальших аналітичних розслідувань.

Постать Л. Лопатинського, його одержимість просто вражали сучасників. Візьмімо хоча б його намір у 70-річному віці вивчити мови убихів, а для цього... поїхати в землі їхнього вигнання – Туреччину. Учений М. Марр говорив про нього: “Я не знаю на Кавказі ні з росіян, ні з природних кавказців іншого діяча, який... зберігав би в такому віці живий інтерес до кавказознавчих питань” [Марр 1914, 273].

Серед помічників Л. Лопатинського в редагуванні, як також і кореспондентів “СМОМПК”, натрапляємо на прізвища учителя Владикавказького реального училища, Тифліської жіночої гімназії Сергія Шульгіна та викладача Єреванської учительської семінарії, директора 1-ї Тифліської гімназії Костянтина Шульгіна. У контексті українсько-грузинських зв’язків про них ще в 60-х рр. ХХ ст. говорив літературознавець Іван Луценко. У харківських архівах він знайшов їхні листи до визначного українського філолога О. Потебні, з яких випливає, що вони були випускниками тамтешнього університету [Луценко 1967, 161–164; він же 1968, 220–224].

Додам, що, згідно з опублікованими формулярними списками студентів, Костянтин Миколайович навчався на історико-філологічному факультеті у 1878–82 рр., а доти здобував середню освіту в Оренбурзькій гімназії [Список студентов... 1878–1885]. У 1878 р. він учителював у жіночій гімназії Вязьми [Справочная книжка... 1878, 76]. У цьому ж містечку, але в чоловічій гімназії вчився Сергій Миколайович (очевидно, брат), а в Харківському університеті, на тому ж факультеті студював у 1881–1885 рр.

І. Луценко стверджував, що прямий вплив на їхню професійну й суспільну позицію, позаслужбові заняття мав професор університету О. Потебня. Справді, кореспонденція свідчить, що молодих людей просто полонили нестандартні лекції вченого-мислителя, його новітня психологічна теорія мови, що відкривала “життя і розвиток там, де раніше ми звикли бачити лише якісь звукові випадковості і мертві формули”. Незвичним був і “високий запал переконань”, який “усіх якось розворушував, підбадьорював, обновляв”. Тому-то в далеких закавказьких містах, в умовах “повсюдного наступу хвиль формалізму”, Шульгіни щиро хотіли мати його світліну: часті згадки про нього спонукатимуть до нових пізнавальних обріїв та не дадуть “загрузнути в баговинні чиновницької казенщини” – правдиво вірили вдячні учні [Луценко 1967, 161–164].

Із країною своєї юності брати Шульгіни підтримували постійний зв'язок. Так, разом із Л. Лопатинським вітають віршованою телеграмою Харківське історико-філологічне товариство з 25-річчям [Двадцятипятилетие... 1905, 16]. Не відмовляються й від поїздок сюди та теплої гостини в улюбленого вчителя. На чужині вони також шукали, тягнулися до товариства українських талановитих діячів. Скажімо, Костянтин Шульгін у Єревані заприятелював із кирило-мефодієвцем, перекладачем Гомера, Руставелі, Байрона, Гете та ін. Олександром Навроцьким (1823–1892 рр.), який працював у тамтешньому губернському управлінні. У спогадах К. Шульгін зазначав, що поет проймав його самозреченою “любов'ю до України”, «святоблिवим боготворенням “батька Тараса”» [Шр[амчен]ко 1902, 352–353, 364].

Щодо професійної діяльності братів Шульгінних, то, як ілюструють тогочасні кавказознавчі збірники, їм таки вдалося встояти перед рутиною. Так, Сергій Шульгін за дорученням Л. Лопатинського готував до друку 27-й випуск “СМОМПК”, точніше, другий відділ, що об'єднував історико-етнографічні описи окремих населених пунктів. У його передмові та статейних примітках чітко простежується редакторська школа Л. Лопатинського: предметний огляд матеріалу, вказівки на його новації, списки додаткової літератури тощо [Шульгін 1900а, I–X].

Сергій, а також Костянтин Шульгіни займалися збирацькою роботою – зафіксували апокрифічні легенди, історичні перекази, казки та пісні осетинів, вірмен, російських і українських поселенців Закавказзя [Шульгін 1885, 83–88; він же 1894, 49–55; Шульгін 1900б, 39–48]. Вони ж зацікавились і народними оповідями про російсько-кавказькі війни, тобто закладали підвалини такої новітньої наукової дисципліни, як усна історія тамтешніх народів. К. Шульгін занотував розповіді старожилів про взяття росіянами Єревана (1827 р.) [Шульгін 1884, 34–39].

Більшою є спадщина в цій царині його брата Сергія. Вона включає публікацію спогадів (у власній літературній обробці) учасника російсько-кавказьких воєн Абдурахима про свого тестя – славнозвісного полководця Шаміля – та батька – дагестанського проповідника, теоретика мусульманської думки Джамалудина [Шульгін 1903, 10–24].

Цікаво, що ці нариси зумовили співпрацю С. Шульгіна із Л. Толстим (1902–1903 рр.) у створенні першої достовірної повісті про російську загарбницьку війну на Кавказі “Хаджи Мурат”. Згідно з проханням письменника тифліський педагог надіслав виписки з Тифліського військового архіву та спогади про Хаджи Мурата того ж Абдурахима і вдови начальника м. Нухи (тепер Азербайджан) А. Карганової, у якої гостював наїб (після переходу до росіян) [Толстой 2006а, 346–348, 353–354; Толстой 2006б, 8–11, 49–50; Сергеенко 1983, 80–81, 86–89, 90–91].

Із цих наративних джерел Л. Толстой використав деякі подробиці стосовно побуту Хаджи Мурата в Нусі, його втечі від росіян та загибелі (дані про тимчасове помешкання, організацію нагляду за ним, його душевний стан тощо) [Толстой 1976, 348–366; Сергеенко 1983, 209].

Ті ж матеріали про Хаджи Мурата за згодою Л. Толстого С. Шульгін опублікував (у формі нарису) на шпальтах “СМОМПК” [Шульгін 1909, 54–70]. Невдовзі видав і книгу

“Из дагестанских преданий о Шамиле и его сподвижниках” [Шульгин 1910], де зібрано його розвідки (з доповненнями) про всіх трьох визначних постатей Дагестану.

Характеристики Джамалудина, Шаміля та Хаджи-Мурата у праці С. Шульгіна багато чим різняться від відомих трактовок російських воєнних істориків. Приміром, до портрета безжалюгідного воїна Хаджи-Мурата додано такі риси, як прив’язаність до сім’ї, чуйність до вірних воїнів тощо. Укрупнено й відомості, які цікаві для етнологів: про функції жінки у дні війни, обряд істихар-намаз, особливості харчування заможних горян.

Причетним до народознавчо-збирацької роботи учнівської молоді був і виходець із Ромен (тепер райцентр Сумської обл.), популяризатор європейських освітніх методів у Росії Олександр Італінський (1861 – після 1917 р.). Він є нащадком славного співвітчизника Андрія Італінського (1743–1827 рр.) – відомого російського дипломата, співавтора успішного Бухарестського мирного договору (Росія – Османська імперія, 1812 р.), доктора медицини [Х. 1898, 3; 25 лет... 1911, 3–66; Павловский 1913, 13–14].

Дід та батько Олександра Італінського були священиками та правили в Нікольській церкві Ромен [Нікольська церква]. Їхній спадкоємець теж здобув духовну освіту: закінчив Роменське духовне училище, Полтавську семінарію та церковно-історичний відділ Київської духовної академії. Далі кандидата богослов’я скеровують у Горійське духовне училище, де протягом 1885–1894 рр. він викладав географію, математику та російську мову. Водночас керував спорудженням нової будівлі цього закладу. Вона стала “однією з найкращих споруд м. Горі за величиною і красою”, а куратор цих робіт отримав подяку від екзарха Грузії [Х. 1898, 3].

Від 1894-го до 1898 р. О. Італінський працював викладачем у Закавказькій учительській семінарії (м. Горі) – потужному інтелектуальному центрі, звідкіля вийшла яскрава плеяда національно одержимих діячів науки і культури (грузинський прозаїк і поет Важа Пшавела, азербайджанський драматург Сулейман Сані Ахундов, філолог Фіридун бек Кочарлі та ін.). Поза тим, заклад, згідно із заувагою історика П. Черняєва, був найактивнішим учасником етнографічно-фольклорного збирацького руху, що розгорнувся в освітнянській сфері. Ця діяльність, відомо, включала й копітку перекладацьку роботу (з десятка регіональних мов на російську), завдяки якій установа, очевидно, й дістала назву “маленького інституту східних мов” [Черняев 1928, 41]. І справді, широкі матеріали вихованців Закавказької семінарії знаходимо в 10 випусках “СМОМПК” за 1882–1903 рр.

І ось одним із координаторів цієї багатогранної роботи в зазначеному закладі, її нахненником був О. Італінський. Так, у “Приложении к Циркуляру по управлению Кавказским учебным округом” за 1897 р. зафіксовано, що він редагував народознавчі джерела, які переклали учні [Дзидзария 1979, 122]. До цього додаю, що за час його викладання у “СМОМПК” надіслали записи грузинських, вірменських, азербайджанських, карачаївських та балкарських казок, легенд і переказів понад 30 вихованців Закавказької семінарії; у 19, 21, 24 випусках збірника опубліковано 35 таких перлин духовної культури, а їхній загальний обсяг становить близько 200 с.

Увага до краєзнавчої діяльності підопічних О. Італінського була не випадковою. Його біографи свідчили, що він оприлюднив низку народознавчих статей у газеті “Кавказ” та інших виданнях. Це, зокрема, розвідки з історії християнства та російських поселенців у цьому краї, про старожитності й побутові реалії м. Горі тощо. На жаль, віднайти їх не вдалося: у неповних бібліографічних покажчиках регіональної періодики В. Політовського, А. Хаханова їх не згадано [Политовский 1895, 49–100; Хаханов 1894].

Із життєпису О. Італінського відомо, що він розробляв чимало освітніх програм, у тому числі й з викладання тамтешніх мов. У 1897 році із власної ініціативи поїхав до Франції, де протягом місяця відвідував навчальні заклади Парижа та його околиць. За книгу “Очерки народного образования у Франции” (Тифліс, 1898) дістав подяку від міністра народної освіти.

Ініціативність педагога помітило вище церковне керівництво і, як зазвичай буває, скерувало його у проблемну на ту пору освітянську царину – церковнопарафіяльне шкільництво. Ці установи за якістю навчання значно відставали від світських, і у 80–90-х рр. уряд узяв курс на їхню підтримку та зміцнення. Реалізувати його в Московській єпархії доручили О. Італінському, призначивши з 1898 р. на посаду наглядача церковнопарафіяльних шкіл.

Щоб врятувати ці найдоступніші для селянських дітей заклади освіти, О. Італінський писав навчальні посібники з низки церковних дисциплін, праці з історії церковного шкільництва; видавав книги для читання; започаткував щорічні з'їзди наглядачів церковних шкіл тощо.

У 1911 р. Московське духовництво урочисто відзначило 25-річний ювілей його службово-педагогічної діяльності, що увінчалось створенням фонду імені О. Італінського, відсотки якого щорічно видавались найкращим учителям церковних шкіл. Звучало чимало похвальних промов, стосовно яких винуватець святкувань жартома зауважив: “Їхньою особливістю є те, що в них вірить лише ювіляр” [25 лет... 1911, 42]. Наче передбачав той недалекий 1917 рік, коли в умовах поступової ліквідації церковних шкіл також поважна громада його колег – з'їзд працівників церковнопарафіяльних шкіл Московської єпархії – одногосно висловила О. Італінському догану та вимагала піти у відставку [Архиепископ Никон...]. Подальша доля земляка залишилася невідомою.

Із-поміж інших подвижників етнографії народів Кавказу не можу хоча б ескізно не згадати хрестоматійної постаті в історії їхньої наукової думки учителя Кутаїської та Тифліської гімназій Миколу Гулака (1822–1899 рр.). Своїми національно-важливими працями з літературо- і мовознавства, історії, перекладацькою діяльністю він стверджував давні витоки грузинського, азербайджанського та вірменського народів, багатство та унікальність їхньої духовно-матеріальної спадщини. Окрім того, як знавець багатьох мов (давніх і сучасних) долучився до творення джерельної бази етнологічної науки. Вивчивши чималий зарубіжний доробок про кавказькі народи, він ознайомив з ним громадськість. Так, його перу належить переклад з англійської на російську мову звіту консула у Трапезунді, який містив народознавчий опис субетнічної групи грузинів – лавів [Турция... 1882–1883]. На засіданнях Кавказького археологічного товариства (серед. 70-х рр.) він аналізував відомості про грузинські племена Геродота, Гезіода, Есхіла, Софокла, свідчення арабського географа Казвіні щодо азербайджанців [Іменадзе 1963, 127–128; Гулак 2007, 63–64]. Тобто вчений утверджував думку про доцільність видання античних і східних джерел, що невдовзі й було зреалізовано (добірка К. Гана 1884, 1889 рр. та ґрунтовна антологія В. Латишева 1890–1906 рр.).

Багатим інформативним скарбом для етнології учений уважав давні національні літературні твори. З цього погляду показовою є його резонансна розвідка про поему “Витязь у тигровій шкурі” [Гулак 1884]. Її етнографічний матеріал він використав для аргументації грузинського походження пам'ятки, що вважається найважливішою заслугою М. Гулака в руставелознавстві [Поракішвілі 1968, 43–44].

У статті про французького сходознавця А. Берже наш земляк наголосив на непересічній цінності його збірника азербайджанського фольклору. Адже він давав уявлення про унікальне мистецтво народних поетів-імпровізаторів (ашугів) та їхні звичаї (змагання у віршованих загадках, дотепних питаннях-відповідях), а також народну філософію, моральні установки азербайджанців. Українець здійснив один із перших перекладів цих зразків творчості, зокрема імпровізацій талановитої сільської дівчини Ашик-Пері [Гулак 1887].

Звичайно, до етнології мали пряму причетність агітаційні заклики М. Гулака, які звучать чи не в кожній його статті. Учений виступав за централізоване обстеження Кавказького регіону, проведення тут спеціальної експедиції – з цим звертався до доволі інертної Російської академії наук [Гулак 2007б, 90].

Кавказознавче подвижництво М. Гулака стало зразком для наслідування визначного вірменського етнолога Соломона Єгіазарова (1852–1914 рр.). Взагалі, цей діяч уважав своїми наставниками ще двох українців, а саме інспектора Єреванської прогімназії, випускника Харківського університету Ананія Пузиревського, який перший належно оцінив його знання кількох східних мов і звернув на це увагу його начальника в Єреванському губернському управлінні О. Навроцького. Останній переконав обдарованого юнака, який працював писарем, продовжити освіту та скерував з листом до М. Гулака (двоюрідного брата) в Тифліську гімназію.

Згодом їхній підопічний закінчив ще й Московський університет (юридичний факультет), де був учнем знову ж таки українця за походженням знаменитого кавказознавця Максима Ковалевського. А від 1893 р. став професором кафедри державного права в *alma mater* своїх учителів – Університеті Св. Володимира. І це не було випадковістю. У спогадах він зауважив, що М. Гулак та О. Навроцький “любили свою рідну Україну”, любили настільки, що вселили “пошану і любов” до неї і йому, вірменинові [Єгіазаров 1918, 51]. Так, колишні кирило-мефодіївці, не маючи змоги працювати на рідній землі, виплекали вченого, який робив це наче за них. На шпальтах “Университетских известий” і окремими виданнями він опублікував низку фундаментальних робіт з історії, звичаєвого права, традиційних занять вірмен, грузинів, курдів і тим самим істотно долучився до формування кавказознавчого осередку в українському вищому навчальному закладі.

Перший етнографічний опис однієї зі спільнот Грузії – сванів – здійснив виходець з Київщини, директор Кутаїської гімназії Олександр Стоянов (1841–1914 рр.). Правда, його півтора століття зараховують або до російських [Цулая 1982, 73–86], або до болгарських учених [Лучше знать... 2009, 27–29]. І тільки на початку ХХІ ст. вітчизняний історик А. Катренко розкрив неабияку участь цього діяча (до від'їзду в Закавказзя) в національно-політичному житті України 60-х рр. [Катренко 2005а, 256–264]. Та й сам О. Стоянов ідентифікував себе з українським народом [Стоянов 1862, 87].

У роки навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету він став активним членом громади: викладав у недільній школі, одним із перших прорецензував Шевченків буквар (ж. “Воспитание”, СПб., 1861 р.); збирав історичні пісні, щоби більше, був упорядником багатющого архіву громадівців для збірника В. Антоновича й М. Драгоманова “Исторические песни малорусского народа” [Катренко 2005б, 267–268].

У часописах “Основа”, “Київська старовина” та ін. О. Стоянов, послуговуючись фольклорним матеріалом, науково утверджував автохтонність та давні витоки українців [Стоянов 1882, 81–96], неодноразово емоційно відстоював права української мови та школи [Стоянов 1862а, 74–80; він же 1862б, 205–208]. Він належав до радикального крила громадівців і пропагував ідею автономії України у складі всеслов'янської федерації держав.

Тож закономірно, що прізвище О. Стоянова потрапило до рапорту про політичну ситуацію в Україні полковника III відділу М. Мезенцева. Таких активістів він радив “віддалити від поля діяльності” [Савченко 1930, 197–198, 220–223]. Можливо, що саме цим і зумовлена звивиста дорога О. Стоянова до Ставрополя, П'ятигорська, Тифліса, Кутаїсі та Батумі.

У тамтешніх гімназіях він працював спершу вчителем історії, географії, латинської мови, далі – інспектором та директором. Тоді ж, під впливом жвавих дискусій про походження сванів, О. Стоянов вивчав (за допомогою свого учня) сванську мову, а в 1872 р. здійснив двомісячну, доволі небезпечну, подорож у цей край.

Верхи на мулі дослідник ішов через перевали висотою 3000 м, ділянки із зсувами та каменепадками, вузькі стежинки, коли “ліва нога треться об скелю, а права висить над урвищем” [Стоянов 1876, 452]. Здолати ці перешкоди, а також зібрати польовий

матеріал допомогли 4 його вихованці – корінні свани, яких він загітував у мандрівку. Вона увінчалася нарисом “Путешествие по Сванетии” (обсяг 220 с.) [Стоянов 1876], який, згідно із заувагою історика Г. Цулая, за повнотою етнографічних відомостей про її жителів не мав прецеденту [Цулая 1982, 81].

У праці є розділи про заняття, сімейну та календарну обрядовість, суспільний устрій. Є матеріал і про звичаєве право, причому включає авторські докази безглуздості впровадження тут російського законодавства. Сван визнавав лише швидкий суд (без апеляцій, касацій), а вбивство вважав законною розправою над винуватцем. Тому тут прийнятним був би, вважав учений, військово-народний суд, що складався б із їхніх старійшин та духовенства.

О. Стоянову належить пріоритет у порушенні питання про прабатьківщину сванів, зокрема ймовірність їхнього проживання у Східному Причорномор’ї. Цю тезу розвивали дослідники ХХ ст. Г. Меликишвілі, М. Калдані та ін. [Цулая 1982, 80–81]. Взагалі, у грузинознавчій літературі часто знаходимо поклики на матеріали чи розмисли українського мандрівника. Це й у фундаментальній праці “Бытовая культура Грузии XIX–XX веков: традиции и новации” (М., 1982, автори – Н. Волкова та Г. Джавахішвілі), і в дослідженнях сімейної общини Р. Харадзе, міжетнічних стосунків Н. Волкової тощо [Харадзе 1960, 180; Волкова 1989, 190, 204–205].

На сторінках “СМОМПК” кутаїський педагог опублікував сванські пісні (в оригіналі, але російським алфавітом) із перекладним словником [Стоянов 1890, 9–68]; із професором грузинської словесності Петербурзького університету А. Цагарелі на рівних обговорював (листовно) питання фонетики, граматики сванської мови [Стоянов 1890, 10–15].

З ім’ям нашого краянину пов’язано чимало інших шляхетних учинків у цій далекій, та так само гнобленій чужинцями країні [про це докладніше у: Білоус 2012, 69–88]. Зосібна, колишній громадівець першим серед іноземних педагогів виступив за доконечність вивчення рідної мови й літератури в школах [Цулая 1982, 76], для кутаїських гімназистів зніціював грузиномовний журнал [Миханкова 1948, 7–8]. У ньому з народознавчими статтями дебютував знаний у сходознавстві автор яфетичної теорії академік АН СРСР Микола Марр (1864–1934 рр.). Цікаво, що він на початках захоплювався медициною і природничими науками, а поворот до гуманітарних галузей відбувся під “впливом вчителя історії Стоянова, який займався етнографією Кавказу... та вчителя французької мови Нарбута” [Марр 1933, 9].

О. Стоянов був у лаві тих, то піклувався про збереження визначних архітектурних пам’яток Грузії, які зараз внесено в реєстр світової спадщини ЮНЕСКО. Це, зокрема, величний храм Баграта III (рубіж X–XI ст., Кутаїсі), де впродовж кількох століть відбувалися коронації правителів Грузії та Імеретії. Український дослідник разом з грузинськими діячами відвойовував цю мистецьку перлину від цілеспрямованої руйнації місцевим недалекоглядним чиновництвом, організував її упорядкування [Труды... 1888, XXXIII; Протоколы... 1890, 73, 85, 107]. Те ж чинив і стосовно неприступної фортеці VI ст. Петрі-Цихисдзирі, скалу-фундамент якої висаджували в повітря, щоб отримати безкоштовний будівельний матеріал для батумського порту [Протоколы... 1888, 176, 179; Протоколы... 1894, 97].

Причетний наш співвітчизник ще й до фундації Кутаїського історико-етнографічного музею ім. академіка Н. Бердзенишвілі (відкритий у 1912 р.). Для його перших експонатів виділив приміщення довіреної йому гімназії, особисто їх облікував та описував [Пятый Археологический съезд... 1880, 78–79]. Він же розпочав розкопки відомого “золотого” пагорба в селищі Вані (місто в Західній Грузії), що, як сьогодні відомо, був релігійно-храмовим осередком загадкової Колхиди, а його рештки давали щонайяскравіше уявлення про її культурну велич [Протоколы... 1890, III; Лордкипанидзе 1984, 5–6].

Стійке зацікавлення культурою, давніми пам'ятками народів Грузії виявляв викладач Одеського юнкерського училища, член Одеського товариства історії і старовини Петро Юрченко (1844–1888 рр.).

Насамперед він, як і М. Гулак та Л. Лопатинський, удоступнив та популяризував декілька зарубіжних кавказознавчих джерел. Із французької на російську мову переклав описи побуту черкесів, грузинів, ногайців місіонера Ламберті та мандрівника Жана де Люка (XVII ст.) [Юрченко 1877, 178–224; Юрченко 1879, 488–492].

Ретельно простудіювавши цей матеріал, дослідник виявив, що для територіальної локалізації багатьох його моментів та чіткішого їхнього розуміння доконечним є вивчення тогочасної топоніміки. Цей напрямок обстежень він пропонував включити в програму масштабних наукових заходів, що проводилися напередодні та під час Тифліського археологічного з'їзду. Очевидно, пропозиція була прийнята до уваги: на одному із засідань Попереднього комітету йшлося про заплановану роботу над створенням збірника географічних назв [Пятый Археологический съезд... 1880, 51, 66, 76].

Поза тим, П. Юрченко відгукнувся на пропозицію губернатора Батумського округу А. Комарова здійснити з ним службово-краєзнавчу 10-денну мандрівку новозахопленими (після російсько-турецької війни 1877–1878 рр.) теренами Південно-Західної Грузії – Артвинським округом. Шлях пролягав по справжньому королівству стрімких скель та слизького каміння, де “скоро звикаєшся з небезпекою зірватися кожної хвилини”, або розбитись об крутоверхи на човні-каюку, або підхопити місцеву недугу – лихоманку.

Проте автор з азартом фахового етнографа нотував безліч фактів із побуту лазів, мегрелів та вірмен: конструкції аркових мостів, а також човна (каюка) та способи його управління по швидкому Чороху, техніку їзди на коні між гірськими проваллями, усі етапи молотьби та знаряддя праці, одяг, будівлі та їхній інвентар, вулиці, водопостачання і т. п. Взагалі жителів характеризує позитивно, місцями щиро захоплюється: його вражає відсутність крадіжок врожаїв, що зберігаються у вільнодоступних сховках, достаток та доглянутість покинутих жител (чимала частка цього населення емігрувала до Туреччини). “Незвичне явище, що свідчить про певний рівень культури: в пустих селах все залишене так, начебто господар не покинув назавжди своє житло, а вийшов лише в поле” [Юрченко 1881, № 215].

У нарисі є й роздуми щодо етнічної історії тамтешніх жителів, дані про межі поширення грузинської мови, зразок ашугського фольклору – вірш (у перекладі з грузинської на російську) арештованого ватажка місцевої шайки розбійників Ємурулли тощо. Газетну публікацію П. Юрченка знають і використовують сучасні грузинські етнологи (досліджуючи, наприклад, виноградарство Південно-Західної Грузії) [Малакмадзе 2007, 67, 70], цитують аматори-краєзнавці [Багдасарян 2009].

Отже, розглянутий у розвідці набуток вітчизняних педагогів останньої чверті XIX ст. вказує на дієву причетність української освіченої еліти до етнологічної кавказознавчої науки. Вони були одними з ініціаторів та організаторів широкомасштабного краєзнавчого руху серед учителів та учнівської молоді, заснували фундаментальне серійне видання “СМОМПК” та редагували його майже впродовж усього існування, спричинилися до появи низки національних учених, дбали про збереження пам'яток матеріальної культури.

Зарубіжній етнологічній науці Україна дала й чималий дослідницький та джерельний доробок: перший етнографічний опис сванів (О. Стоянов), розвідки з питань етнічної історії, етновитоків народів Північного Кавказу та Закавказзя (Л. Лопатинський, М. Гулак), низку перекладів зарубіжних праць (М. Гулак, Л. Лопатинський, П. Юрченко), фактографічно насичені краєзнавчі описи (О. Італінський, П. Юрченко), фіксації побутово-історичних реалій російсько-кавказьких воєн (брати Шульгіни).

Працюючи на благо інших народів, учені заразом прислужились і власній нації, зокрема творили українську сходознавчу науку. А це було аж ніяк не “крихтою” їхнього внеску “на користь Україні”.

ЛІТЕРАТУРА

- Алієва З. **Словесність кавказьких народів у наукових дослідженнях українських орієнталістів: кінець XIX – початок XX ст.** Київ, 2007.
- Архиепископ Никон (Рождественский). **Православие и грядущие судьбы России. “Мои дневники”.** 1917 // <http://www.rus-sky.com/history/library/nikon/>
- Багдасарян А. Артвин и артвинцы // http://ardvin.do.am/index/iz_glubin_vekov/0-5
- Багов П. М. Л. Г. Лопатинский как исследователь кабардинского языка // **Ученые записки Кабардинского научно-исследовательского института.** Вып. XI. Нальчик, 1957.
- Білоус В. Народознавча та видавнича діяльність Л. Лопатинського на Кавказі (ост. чверть XIX – I чверть XX ст.) // **Записки Наукового товариства імені Шевченка.** Т. 259. Львів, 2010.
- Білоус В. Громадівець Олександр Стоянов і Грузія: подвижництво в царині народознавства, націєзбереження та економічного поступу (друга половина XIX ст.) // **Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки.** Вип. 21. Київ, 2012.
- Волкова Н. Г. **Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа.** Москва, 1973.
- Волкова Н. Г. Этнокультурные контакты народов горного Кавказа в общественном быту (XIX – начало XX в.) // **Кавказский этнографический сборник.** Т. IX. Москва, 1989.
- Грушевський М. **Спомини.** Київ, 1988. Ч. 11; 1992. Ч. 2.
- Гулак М. Про знаменитого перського поета Нізамі Ганджійського і його поему “Похід русів проти Бердаа” // Гулак М. **Твори.** Луцьк, 2007а.
- Гулак М. Пісня про Едигея // Гулак М. **Твори.** Луцьк, 2007б.
- Гулак Н. О Барсовой коже Руставели // **Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК).** Вып. IV. Тифлис, 1884.
- Гулак Н. Адольф Петрович Берже как ориенталист // **Русская старина,** 1887, № 11.
- Двадцатипятилетие Историко-Филологического общества при Императорском Харьковском университете (1877–1902). Торжественное заседание 22 февраля 1902 г. // **Сборник Харьковского Историко-Филологического общества.** Т. 14. Харьков, 1905.
- 25 лет служебно-педагогической деятельности московского епархиального наблюдателя церковно-приходских школ Александра Даниловича Италинского.** Москва, 1911.
- Дзидзария Г. **Формирование дореволюционной абхазской интеллигенции.** Сухуми, 1979.
- Єгізаров С. Памяти моїх учителів і керівників М. І. Гулака, Л. Загурського та О. О. Навроцького // **Наше минуле.** Київ, 1918. Ч. 1.
- Ибрагимова З. Х. Формирование учебных заведений Терской области в послевоенный период // Ибрагимова З. Х. **Кавказцы.** Москва, 2010.
- Іменадзе В. **Т. Г. Шевченко і Грузія.** Київ, 1963.
- Катренко А. Маловідомі сторінки Олександра Стоянова // **Пам'ятки. Археографічний щорічник.** Т. 5. Київ, 2005а.
- Катренко А. [Листи О. Стоянова до П. Г. Житецького] // **Пам'ятки. Археографічний щорічник.** Т. 5. Київ, 2005б.
- Кириллов П. Малороссийские песни в ст. Новоминской Ейского уезда Кубанской области // **СМОМПК.** Вып. 4. Отд. II. Тифлис, 1884.
- Ковалівський А. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII–XIX віках // **Антологія літератур Сходу.** Харків, 1961.
- Косвен М. О. Материалы по истории этнографического изучения Кавказа в русской науке // **Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая.** Т. 79. Москва – Ленинград, 1962.
- Краснов М. **Историческая записка о Ставропольской гимназии.** Отд. II (Приложение: Статистические сведения о состоянии Ставропольской гимназии за 1837–1887 г.). Ставрополь – Кавказский, 1887.
- Кулджинский И. Поездка из Малороссии в Грузию // **Маяк.** Т. 15. Санкт-Петербург, 1844.
- Кучеренко М. Сергій Грушевський: науковець, освітянин і громадянин // **Український історик.** Т. XLІ. Нью-Йорк – Київ – Львів – Острів – Торонто – Париж, 2004. № 1–2.
- Лопатинский Л. Заметки к: Мельников-Разведенков С. Боспор Киммерийский в эпоху Спартокидов // **СМОМПК.** Вып. 21. Отд. 1. 1896а.
- Лопатинский Л. Заметка к: Тамбиев Т. Адыгские (черкесские тексты) // **СМОМПК.** Вып. 21. Отд. II. 1896б.
- Лопатинский Л. Заметки о народе адыге вообще и кабардинцах в частности // **СМОМПК.** Вып. 12. Отд. I. 1891а.

- Лопатинский Л.* Заметка к: Кабардинские предания, сказания и сказки // **СМОМПК**. Вып. 12. Отд. 1. 1891б.
- Лопатинский Л.* Предисловие // **СМОМПК**. Вып. 17. 1893а.
- Лопатинский Л.* Кое-что о кумыках и об их языке // **СМОМПК**. Вып. 17. Отд. III. 1893б.
- Лопатинский Л.* Предисловие // **СМОМПК**. Вып. 22. 1897.
- Лопатинский Л.* Предисловие // **СМОМПК**. Вып. 25. 1898.
- Лопатинский Л.* Примечание к: Шухардт Т. О географии и статистике картвельских (южно-кавказских) языков // **СМОМПК**. Вып. 26. Отд. I. 1899а.
- Лопатинский Л.* От редакции к: Шухардт Г. О географии и статистике картвельских (южно-кавказских) языков // **СМОМПК**. Вып. 26. Отд. I. 1899б.
- Лопатинский Л.* Предисловие // **СМОМПК**. Вып. 28. 1900.
- Лопатинский Л.* Примечание к: Дьячков-Тарасов А. Через перевал Псеашха (Верховье Малой Лабы) к Черному морю // **СМОМПК**. Вып. 31. Отд. II. 1902.
- Лопатинский Л.* Предисловие к: Нижарадзе И. Русско-сванский словарь // **СМОМПК**. Вып. 41: Приложение. 1910.
- Лордкипанидзе О. Д.* **Город-храм Колхиды**. Москва, 1984.
- Луценко І.* Зв'язки прогресивних українських учених з Грузією // **Советская литература – зеркало социального прогресса**. Днепропетровск, 1967.
- Луценко І.* Біля чистих джерел братерства // **Райдужними мостами. Українсько-грузинські літературні зв'язки**. Київ, 1968.
- Лучше знать друг друга**. Тбилиси, 2009.
- Малакадзе Р.* Виноградарство и фруктоводство в Лиганском ущелье // **Этнологические проблемы Юго-Западной Грузии**. Вып. 1. Батуми, 2007.
- Марзей А. С.* Черкесское наездничество. Из истории военного быта черкесов в XVIII – первой половине XIX века. Глава I: Войны в жизни адыгов и статус воина в черкесском обществе // <http://fond-adygi.ru/page/knigi>
- Март Н.* Отзыв о трудах Л. Г. Лопатинского // **Записки Восточного отделения Русского археологического общества**. Т. XXIV. Вып. 1–4. Петроград, 1914.
- Март Н. Я.* Автобиография // Март Н. **Избранные работы**: В 5 т. Т. 1. Ленинград, 1933.
- Миллер В. Ф.* О “Сборнике материалов для описания местностей и племен Кавказа”. Выпуски I–XIV // **Приложение к Циркуляру по управлению Кавказским Учебным округом**. № 7. Тифлис, 1893.
- Миллер В. Ф.* О “Сборнике материалов для описания местностей и племен Кавказа”. Выпуски XVIII, XIX и XX // **Приложение к Циркуляру по управлению Кавказским Учебным округом**. № 8. Тифлис, 1895.
- Миханкова В. А.* **Николай Яковлевич Март: Очерк его жизни и научной деятельности**. Москва – Ленинград, 1948.
- Несколько вопросов по изучению поверий, сказаний, суеверных обычаев и обрядов // **СМОМПК**. Вып. 27: Приложение. 1900.
- Нікольська церква** // http://orthodox-romny.at.ua/index/nikolska_cerkva_m_romni/0-43
- О доставлении в управление Округа гг. учителями и другими служащими в учебных заведениях сведений, касающихся разных местностей Кавказа // **СМОМПК**. Вып. 27: Приложение. 1900.
- От Управления Кавказского учебного округа // **СМОМПК**. Вып. 1. 1881.
- Очерки истории Грузии**: в 8 т. Т. 5: Грузия в XIX веке. Тбилиси, 1990.
- Павловский И.* **Первое дополнение к краткому биографическому словарю ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века**. Полтава, 1913.
- Памяти Л. Г. Лопатинского // **Известия Азербайджанского государственного университета им. В. И. Ленина**. Т. 4–5. Баку, 1925.
- Политовский В.* Систематический указатель наиболее выдающихся статей и заметок, помещенных в газете “Кавказ” за все 50 лет издания (с 1844 по 1895) // **Кавказский календарь на 1896 год**. Тифлис, 1895.
- Попов Н. П.* Деятельность управления Кавказского учебного округа за последнее двадцатилетие (1879–1899 гг.) // **Русская школа**. Т. 1. Санкт-Петербург, 1901. № 1.
- Поракішвілі Н. М.* Гулак і грузинська культура // **Райдужними мостами. Українсько-грузинські літературні зв'язки**. Київ, 1968.

- Протоколы заседаний Московского археологического общества за 1886–1887 г. // **Древности. Труды Императорского Московского Археологического общества (Древности)**. Т. 12. Вып. 1. Москва, 1888.
- Протоколы заседаний Московского археологического общества за 1888–1889 г. // **Древности**. Т. 13. Вып. 2. Москва, 1890.
- Протоколы заседаний Московского археологического общества за 1890–1891 г. // **Древности**. Т. 15. Вып. 2. Москва, 1894.
- Пятый Археологический съезд в Тифлисе. Протоколы Подготовительного комитета // **Древности**. Т. 8. Москва, 1880.
- Русский биографический словарь**. Т. 17. Петроград, 1918.
- Савченко Ф. **Заборона українства 1876 р.** Київ – Харків, 1930.
- Сергеенко А. **“Хаджи-Мурат” Льва Толстого. История создания повести.** Москва, 1983.
- Сірополко С. **Історія освіти в Україні.** Львів, 2001.
- Стоянов А. Ежедневная школа в Киеве // **Вестник Юго-Западной и Западной России**. Т. 1. Киев, 1862. № 7.
- Стоянов А. Неправдивость и равнодушие // **Основа**. Санкт-Петербург, 1862. № 7.
- Стоянов А. Путешествие по Сванетии // **Записки Кавказского отдела Императорского Русского Географического общества**. Кн. X. Вып. 2. Тифлис, 1876.
- Стоянов А. Южнорусская песня о событии XI века // **Киевская старина**. Т. III. 1882. № 7.
- Стоянов А. Образцы сванетской народной поэзии // **СМОМПК**. Вып. X. Отд. II. 1890.
- Толстой Л. Хаджи Мурат // Толстой Л. **Собрание сочинений. В 12-ти томах**. Т. 12: Пьесы. Повести и рассказы 1903–1905. Москва, 1976.
- Толстой Л. **Полное собрание сочинений**. Т. 73. Письма 1901–1902. Москва, 2006а // <http://www.twirpx.com/file/784053>
- Толстой Л. **Полное собрание сочинений**. Т. 74. Письма 1903. Москва, 2006б // <http://www.twirpx.com/file/784053>
- Труды Пятого Русского Археологического съезда в Тифлисе**. Москва, 1888.
- Турция. Анатолийские области. Отчет за 1869 г. консула В. Джирорда Пальгрэва об Анатолийском берегу и прилегающих к нему внутренних округах, между долготами Синопа и Трапезунда // **Известия Кавказского отдела Императорского Русского Географического общества**. Т. VII: Приложения. Материалы для описания Азиатской Турции и Батумской области. Тифлис, 1882–1883.
- Х. А. Д. Италинский // **Московские ведомости**. 1898. № 349.
- Харадзе Р. **Грузинская семейная община**. Т. 1. Тбилиси, 1960.
- Хаханов А. Указатель этнографических статей и заметок в Кавказских изданиях от начала их издания // **Этнографическое обозрение**. 1894. № 1, 2.
- Цулая Г. Из истории кавказоведения (Этнограф и педагог А. И. Стоянов) // **Очерки истории этнографии, фольклористики и антропологии**. Вып. IX. Москва, 1982.
- Черказьянова И. В. К. П. Яновский – просветитель и организатор народного образования на Кавказе // **Вестник Ставропольского государственного университета**. Исторические науки. Вып. 50. Ставрополь, 2007.
- Черняев П. Н. Из истории кавказоведения // **Труды Северо-Кавказской Ассоциации научно-исследовательских институтов**. № 43. Вып. IV. Ростов-на-Дону, 1928.
- Чувпило Л. З історії сходознавства в Харківському університеті: А. А. Дегуров // **III Сходознавчі читання А. Кримського. Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю від дня народження академіка Омеляна Прицака**. Київ, 1999.
- Шр[амчен]ко А. А. А. Навроцкий // **Киевская старина**. Т. 79. 1902. Ч. 12.
- Шульгин К. Взятие г. Ереvani // **СМОМПК**. Вып. IV. Отд. II. 1884.
- Шульгин К. Две армянские сказки и песни // **СМОМПК**. Вып. V. Отд. II. 1885.
- Шульгин К. Сон Богородицы // **СМОМПК**. Вып. 24. Отд. I. 1894.
- Шульгин С. Предисловие // **СМОМПК**. Вып. 27. Отд. II. 1900а.
- Шульгин С. Из осетинской народной словесности // **СМОМПК**. Вып. 27. Отд. III. 1900б.
- Шульгин С. Рассказ очевидца о Шамиле и его современниках // **СМОМПК**. Вып. 32. Отд. I. 1903.
- Шульгин С. Предание о Шамилевом наибе Хаджи-Мурате // **СМОМПК**. Вып. 40. Отд. I. 1909.
- Шульгин С. **Из дагестанских преданий о Шамиле и его сподвижниках**. Тифлис, 1910.

Юрченко П. Описание Колхиды или Мингрелии о. Ламберти, миссионера Конгрегации для распространения христианской веры // **Записки Императорского Одесского общества истории и древностей российских (Записки ИООИДР)**. Т. X. 1877.

Юрченко П. Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин Жана де-Люка, монаха доминиканского ордена (1625) // **Записки ИООИДР**. Т. XI. 1879.

Юрченко П. Заметки о поездке по ущельям рек Чорох-су от Артвина и Мургулису до Нижней Куры в Батумской области // **Кавказ**. Тифлис, 1881. № 192, 194, 195, 206, 215, 216, 217, 222, 231.

Языков Д. **Обзор жизни и трудов покойных русских писателей**. Вып. IV. Санкт-Петербург, 1888.